

ВІДГУК

офіційного опонента – доктора філологічних наук, професора, професора
кафедри зарубіжної літератури Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара
Гусева Віктора Андрійовича
про дисертацію Хінкіладзе Катерини Валеріївни
«Белетристика російського Зарубіжжя 1920-х – 1930-х рр.
у контексті традицій оповідної прози»,
представлену на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук за спеціальністю
10.01.02 – російська література

Відтворення цілісної картини літературного розвитку ХХ століття є на сьогодні актуальним завданням; більшість дослідників відзначають його складну суперечливість, багатовекторність, багаторівневість, пошук нових і продовження старих естетичних шляхів осягнення дійсності, що стрімко змінюється. Мало не кожна монографія або навчальний посібник, присвячені літературі ХХ століття, включають констатацію її багатоукладності, багатозаровості, багатомірності. Ці твердження часто не відрізняються конкретністю, але тим не менше відбивають особливості ситуації, що склалася в літературі. Такого роду розшарування літератури існує досить давно, хоча в минулому столітті розмежування за естетичною якістю та її адресованістю певному читачеві на елітарну, експериментальну й масову, формульну стає все більш виразною, перш за все в другій його половині. Між цими двома полюсами літературного простору існує і серединна література – белетристика. Вона орієнтована на культурні переваги досить широкого кола читаючої публіки, користується в неї популярністю, проте швидко втрачає свою актуальність і порівняно рідко потрапляє в поле зору літературних критиків і тим більше істориків літератури, оскільки оригінальністю не відрізняється і є затіненою крайніми проявами експериментальної та масової літератури. Ймовірно, тому белетристика все ще чекає на свого дослідника, і тема, до якої звернулася Катерина Валеріївна, безумовно, актуальна.

Вона вважає, що в літературі російського Зарубіжжя масова література як така була відсутня, адже такого читача, горизонту очікування якого вона відповідала, майже не було. Звичайно, переважна більшість вимушених емігрантів належала до культурного шару дореволюційного російського суспільства. Але ж численні соціологічні вимірювання читаючої публіки, які проводилися у ХХ столітті, свідчать, що читач елітарний становить лише 3-5%. Нехай серед російської еміграції з низки причин цей відсоток був вищий – 10-20%. Але ж навіть і в цьому випадку 80 або 90% читачів ніколи не знайомилися з емігрантською творчістю О. Ремізова, Д. Мережковського, Б. Поплавського або Г. Газданова. Звичайно, зараз точно встановити цей відсоток неможливо. Але певна тенденція очевидна: творець «Защиты Лужина» зміг стати популярним письменником, лише написавши англійською мовою «Лолиту». Велика частина читаючої публіки російської еміграції зверталася до белетристики, якщо прийняти припущення Е.В. Хінкіладзе, що масової літератури не було або майже не було. Це явище має бути докладно і всебічно досліджено, чому і присвячена рецензована дисертація.

У «Вступі» переконливо обґрунтовується вибір теми, її актуальність, наукова новизна, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і методологічні основи дослідження.

Об'єктом дослідження К.В. Хінкіладзе стали романи Г. Гребенщикова «Чураевы», П. Краснова «За чертополохом», В. Кримова «Сидорова наука», «Хорошо жили в Петербурге», «Дьяволенок под столом», «Фуга», А. Реннікова «Души живые», «Жизнь играет»; Є. Чирікова «Отчий дом. Семейная хроника», повісти А. Реннікова «Диктатор мира», С. Мінцлова «За мёртвыми душами» і збірка оповідань А. Реннікова «Незванные варяги». Більшість цих творів не перевидавалася і вони не привертати увагу дослідників. По суті, Катерина Валеріївна вводить їх у науковий обіг, включаючи в широкий історико-літературний контекст. Письменники продовжують усталені традиції, і мета дослідження відповідає естетичній природі досліджуваного явища. Вона полягає в тому, щоб установити форми успадкування і трансформації традиції

оповідної прози в белетристиці російського Зарубіжжя 1920–1930-х років. Забігаючи наперед, відмітимо, що це непросте завдання автором дисертації було вирішене.

У першому розділі «Теоретико-методологічні аспекти вивчення літератури російського зарубіжжя 1920-х – 1930-х рр.» систематизовані теоретико-методологічні підходи, пов'язані з реалізацією поставленої мети. К.В. Хінкіладзе зазначає, що література російського Зарубіжжя в останні десятиліття все частіше привертала увагу дослідників. Розглядаючи існуючі праці, дослідниця доходить висновку, що художні пошуки творців «високої» прози вивчені досить повно і докладно, а творчість письменників-белетристів все ще залишається поза увагою.

В цьому розділі висвітлюються і теоретичні аспекти дослідження. Ретельний розгляд історії вивчення проблеми дозволив К.В. Хінкіладзе запропонувати робоче визначення белетристики. На її думку, белетристика – це «тип словесної творчості, яка при осмисленні багаторядності літератури знаходиться між елітарною, “високою” і масовою, низовою, орієнтується на очікування широкого кола читачів і має подвійне кодування. Він характеризується постановкою актуальних проблем, захоплюючою фабулою, відсутністю широких узагальнень, зображенням історично фіксованого, конкретного; встановленням прямих зв'язків між персонажем і його походженням, його соціальною приналежністю; описом типів у нарисовій перспективі, а не створенням багатогранних характерів; спирається на текст-зразок, який визначає жанрову домінанту, стійкі персонажні структури; має значущі заголовки й експлуатує традиційні образи і смисли» (с. 77–78). У цьому визначенні наведені найважливіші ознаки белетристики.

Як відомо, термін «белетристика» увійшов у вжиток приблизно у 30–40-ті роки XIX століття і використовується донині, однак, незважаючи на свій поважний вік, він все ще не є безперечним і загальноприйнятим. Скажімо, С. Чупринін вважає, що цей термін застарів і страждає оціночно-смаковою невизначеністю. Він наводить найпоширеніші визначення белетристики,

відзначаючи, що у вузькому сенсі вона є цікавою літературою, що відрізняється динамічним сюжетом на противагу літературі високій та / або нудній (так, Вальтер Скогг і Олександр Дюма-батько протистоять у читацькій свідомості Лоренсу Стерну і Томасу Манну). І нарешті, белетристика «сприймається або як синонім доступної літератури або як позначення тієї групи художніх явищ, яка займає ієрархічно проміжне положення між високою, якісною та низькопробною, масовою літературою». С. Чупринін пропонує виділяти мідл-літературу, що розташовується між «високою», елітарною і масовою, розважальною літературами; народжена їх динамічною взаємодією, вона, по суті, знімає одвічну опозицію між ними. «До мідл-класу з рівними підставами можна віднести як “полегшені” варіанти високої літератури (“серйозний light”, за дотепним спостереженням Михайла Ратгауза), засвоєння яких не вимагає від читачів особливих духовних та інтелектуальних зусиль, так і ті форми масової літератури, які відрізняються високою виконавською якістю і націлені не лише на те, щоб потішити публіку». Запропонований С. Чуприніним погляд на «серединну» літературу був підтриманий рядом критиків. Зокрема, Г. Циплаков так характеризує мідл-літературу: «вона знаходиться посередині різних духовних сфер – високою і комерційною, фольклорною і професійною, для еліти і для небагатих <...>, “middl” означає скоріше “центральна”, тобто така, що “знаходиться посередині”, ніж “середня”», тобто відбувається певна «усередненість» літератури, орієнтованої на досить широке коло освічених читачів. Тож хотілося б під час захисту почути й те, як Катерина Валеріївна ставиться до такого бачення проблеми «усередненої» літератури і як співвідноситься термін «мідл-література», який вживається тепер все частіше, з терміном «белетристика».

У другому розділі «Утопія в літературі 1920-х – 1930-х рр.» йдеться про активізацію інтересу до утопії та антиутопії, до їх генезису, жанрової своєрідності, особливостей проблематики. У цьому розділі докладно розглядається роман А. Реннікова «Диктатор мира». Дія в ньому відбувається в 1950 році в Німецькій соціалістичній республіці; в романі відстоюється ідея

виправлення людства або його управління з одного центру (однією людиною) за допомогою технічних засобів. Тут нова робоча еліта користується тими ж благами, що й аристократія в дореволюційний період і більшовицька верхівка. В описі соціалістичного суспільства майбутнього ясно відчувається іронія автора.

К.В. Хінкіладзе намагається осмислити зміни у творах того часу, пов'язані зі зменшенням в них частки публіцистичності та підвищенням художності. У зв'язку з цим авторка роботи розглядає роман В. Кримова «Фуга», що примикає до трилогії «За мільйонами». Вона зазначає його своєрідну архітектуру, яка передбачає паралельний розвиток двох сюжетних ліній. Одна розповідає про життя в еміграції головного героя трилогії мільйонера і письменника Арсенія Аристархова, друга є романом-утопією, яку він пише. В утопіях та квазіутопіях 1930-х років частка публіцистичної складової менше, ідеологічний вектор виражений не так ясно, однак посилено морально-етичний аспект. І якщо в романі А. Реннікова ідея диктаторства іронічно знижена, то у В. Кримова вона отримує філософське обґрунтування.

Значна кількість творів того часу, які прийнято називати утопіями, можуть бути охарактеризовані як комуністичні і антикомуністичні.

К.В. Хінкіладзе розглядає й контр утопії, до яких відносить романи М. Брешко-Брешковського «Когда рушатся троны» і П. Краснова «За чертополохом». Вони протиставляють творам з комуністичними утопічними концепціями інші моделі ідеального суспільного устрою. Дослідниця здійснює також аналіз відомого роману П. Краснова «От двуглавого орла к красному знамени». Короткий огляд проблематики цього роману здійснюється на восьми сторінках дисертації (див.: с. 114–122). Катерина Валеріївна пояснює, що він необхідний «для розуміння специфіки роману “За чертополохом”» (с. 116). До того ж авторка роботи зазначає ті жанрово-стильові особливості роману «От двуглавого орла к красному знамени», які дозволяють віднести його до белетристики. У зв'язку з цим виникає питання: а чи не слід було включити в роботу розділ або хоча б підрозділ, присвячений історичній белетристиці?

Адже вона була популярна у 20–30-ті роки минулого століття, як, до речі кажучи, і в наші дні. Може бути, роман «От двуглавого орла к красному знамени» за рядом естетичних ознак зближується з масовою літературою, хоча, як зазначає Катерина Валеріївна, він був переведений на 17 європейських мов і мав успіх у читачів. Але вже точно до якісної белетристики можна віднести історичні романи М. Алданова, які, звичайно, більшою мірою, ніж твори П. Краснова, привертали увагу критиків та істориків літератури, але, поміщені в широкий історико-культурний контекст белетристики російського Зарубіжжя, вони, з одного боку, могли б бути прочитані частково по-новому, а з іншого – зробили б картину явища, що розглядається, більш докладною.

У третьому розділі «Традиції сімейного роману-“хроніки” в белетристиці 1920-х – 1930-х рр.» аналізується багатотомний роман Г. Гребенщикова «Чураевы».

Авторка роботи зазначає, що Г. Гребенщиков прагне осмислити причини, які призвели до руйнування традиційного укладу, сибірського ладу життя. Г. Гребенщикову Росія бачиться з Чураєвки як величезні простори, багаті надра, працьовитий народ і стара віра. Своєрідність роману К.В. Хінкіладзе вбачає в елементах сімейного роману-«хроніки», історичного і філософського романів. Протест проти освіти, міської цивілізації, привнесення нових відносин у патріархальний уклад виражається у прагненні відродити селянську громаду. Однак цей пафос вже був виражений у народницької прозі, спадкоємцем традицій якої Г. Гребенщиков, безсумнівно, є.

Типологічно схожий з романом Г. Гребенщикова роман Є. Чирікова «Отчий дом. Семейная хроника», що теж розглядається в дисертації. Катерина Валеріївна вважає, що він став вдалим досвідом осмислення історії сім'ї в переламні роки історії. Відзначається, що, на відміну, скажімо, від О. Ертеля і Г. Гребенщикова, які протиставляють столичне життя селянського укладу і бачать ідеал в народній моральності, у своєму романі Є. Чиріков висловлює крайній песимізм, зображуючи життя всіх верств російського суспільства. Тут докладно аналізуються форми прояву позиції авторів-оповідачів та форми їх

вираження, особливості хронотопу. В романах Г. Гребенщикова і Є. Чирікова, зазначає автор роботи, відчувається вплив романів Ф. Достоевського «Братья Карамазовы» і Л. Толстого «Воскресение».

У четвертому розділі **«"Беллетрист есть Подражатель, он живет чужою мыслию..."»: беллетристика в орієнтації на класичний зразок»** йдеться про ще одну з відмінних рис беллетристики – звернення до прецедентних текстів. У ряді творів 1920–1930-х років подібний зв'язок із текстом-зразком проявляється вже в назві. Як творчий орієнтир часто обиралися спадщина М. Гоголя.

Яскраво й виразно такий зв'язок з великим попередником проявився у книзі С. Мінцлова «За мёртвыми душами». Гоголівські ремінісценції та алюзії дозволяють легко встановлювати впізнаваний зв'язок із попереднім текстом (манілівська зовнішність і манера говорити; галерея портретів, з яких дивилися особи предків господаря і т. ін.). С. Мінцлов, використовуючи досягнення класичної літератури, домагається і власної мети, створює сатиру на провінційне дворянство кінця XIX – початку XX століття, яке у своїй масі залишилося майже таким же, що й за часів Гоголя.

К.В. Хінкіладзе наводить ще один приклад функціонування гоголівської традиції, однак, на її думку, в кілька ослабленому варіанті. Це роман А. Реннікова «Души живые». Тут інверсія підкреслює полемічний характер назви. Роман, зазначає автор роботи, є відповіддю на пошуки М. Гоголя живої душі в Росії, в ньому відсутня сатира, хоча іноді пробивається іронія, що видає співчуття до персонажів-емігрантів. Тому діалог із твором попередника набуває полемічного характеру, який виводиться не з окремих елементів тексту, а з роману в цілому. К.В. Хінкіладзе зазначає, що у творах С. Мінцлова і А. Реннікова вдало здійснюється характерний для беллетристики зв'язок між класичними текстами-зразками і творами цих авторів. Мотиви й образи класичної літератури в романах С. Мінцлова і А. Реннікова переосмислюються з урахуванням горизонту сподівань читача-емігранта.

П'ятий розділ «Синтез елементів різних оповідних жанрів у белетристиці В.П. Кримова» присвячений творчості цього письменника. У Росії Володимир Кримов належав до кола літераторів газети «Новое время». Авторка роботи вважає, що романи В. Кримова можна віднести до якісної белетристики, в якій враховані домінуючі особливості попередньої літератури і запити читачів. У його романах спостерігається очевидне використання можливостей класичних і популярних жанрів, що дозволяє говорити про автора як про талановитого белетриста, журналіста, підприємця, який до того ж чітко сформулював свій тип читача.

Як зразок захоплюючого читання К.В. Хінкіладзе розглядає роман В. Кримова «Сидорова наука», в якому використана «пам'ять» жанру шахрайського роману. Спираючись на класичну характеристику жанру, запропоновану М. Томашевським, Катерина Валеріївна аналізує такі його елементи, як тип героя, конфлікт, сюжет. Вона зазначає, що роману В. Кримова властива хронікальна композиція, в якій розрізнені епізоди, скріплені образом центрального персонажа, примикають один до одного. «Сидорову науку» К.В. Хінкіладзе зіставляє з романом Г. Гребенщикова «Чураевы». Вона зазначає, що, на відміну від Г. Гребенщикова, у В. Кримова старообрядництво представлено як світ, заснований на релігійних забобонах; суть старообрядництва письменник визначає у двох словах: «Бог і гроші».

Продовження іншої жанрової традиції (роману з ключем) К.В. Хінкіладзе знаходить у романі В. Кримова «Хорошо жили в Петербурге», присвяченому журналістській кар'єрі Аристархова. Персонаж В. Кримова не позбавлений письменницьких і журналістських амбіцій. Використовуючи свої знайомства, він стає позаштатним співробітником популярного видання «Российская газета», в якому вгадується «Новое время». Створюючи образ Кащеева, видавця і редактора «Российской газеты», В. Кримов наділив його рисами О. Суворіна. Образи роману мають певні прототипи, і про кожного з них В. Кримов писав досить відверто, перебільшуючи негативні сторони особистості та іронічно загострюючи їх, перетворюючи роман на велику

«плітку» про сучасників. Скажімо, він оголив безсторонні сторони сімейного життя О. Суворіна (в романі – Кашеев), переказуючи чутки про колишніх дружин батька й сина, показав механізми, за допомогою яких Кашеев заробляв мільйони.

Тут же здійснюється цікава спроба дати визначення «суворінської естетики», та й підрозділ названий «“Суворінська естетика” в романі з ключем “Хорошо жили в Петербурге”». Стверджується, що газета «Новое время» займала охоронні позиції, виступала проти руйнівників існуючого порядку як у політиці, так і в естетиці. «Мистецтво, що містить у собі потенцію відновлення, сприймалося, як таке, що підриває усталене й загальноприйняте. Художній образ, що породжує нове, викликає в читача потребу в порівнянні, співвідношенні, занурює його в світ асоціативних зв'язків, містить у собі загрозу руйнування звичної системи виразності» (с. 276). Такий погляд на естетику Суворіна в цілому вірний, але, мабуть, занадто категоричний. Все ж естетичні погляди Олексія Сергійовича були більш складними і суперечливими, про що свідчать найрізноманітніші (часом протилежні) оцінки явищ російської літератури в його «Щоденниках», та й його видавнича практика. Але якщо це визначення прийняти таким, яким воно запропоноване, виникає питання: якою мірою воно може бути застосовано до роману В. Кримова? Хіба він не викликає «...в читача потребу в порівнянні, співвідношенні, занурює його в світ асоціативних зв'язків...»?

У його твори увійшло життя міської буржуазії – підприємців, біржових спекулянтів, багатих молодих мерзотників, які, як зазначає Катерина Валеріївна, раніше були представлені у творах «натуралістів». Але в романі з ключем аморальність представлена як норма, а не як недолік, з яким слід боротися, і в цьому автор роботи бачить принципову відмінність В. Кримова від його попередників. Але справа в тому, що, скажімо, такий письменник-натураліст, як П. Боборикін, приблизно цими ж властивостями наділяє своїх героїв з «Китай-города» і «Василия Тёркина» і не показує їх як недоліки, точніше, не дає їм прямої авторської оцінки.

Ще один твір письменника, «Дьяволёнок под столом», К.В. Хінкаладзе характеризує як найбільш слабкий з романів трилогії. У ньому йдеться про вимушений від'їзд Аристархова до Японії, переїзд до Америки і Європи, зображений крізь призму переживань емігранта. Автор-оповідач зосередився на відтворенні внутрішніх переживань Аристархова, що призвело до втрати динамічності сюжетної дії й цікавості.

Більш успішно внутрішній світ свого героя-письменника В. Кримов розкриває в романі «Фуга». Аристархов з юності думає про створення будь-якого твору; ці спроби оформлені як вставний епізод у першому романі. Але у його персонажа немає розуміння сакральності письменницького призначення. Аристархов у своєму творі створює модель майбутнього, в якому долі світу вершить інтелект і високоточна зброя Олонова. Увага Аристархова до літератури і мистецтва мотивується автором неможливістю в еміграції накопичувати мільйони. Але в розумінні суті літератури Аристархов сповідує «суворінську естетику», вважаючи недоречними складні образи й алегорії. У «Фуге» В. Кримов використовує композицію «роману в романі»: твір про винахід ученого, написане Аристарховим («утопія»), поєднаний з розповіддю про останні роки життя його автора.

У «**Висновках**» К.В. Хінкаладзе зазначає, що література російського Зарубіжжя вивчена нерівномірно, зокрема, не привертала увагу дослідників твори «серединного» поля літератури, які користувалися популярністю у читачів, але швидко вийшли з ужитку і залишилися лише фактом історії літератури. Основною причиною цього є одна з особливостей белетристики – відображення в ній актуальних, злободенних проблем, що відповідають духовним та інтелектуальним запитам сучасників.

Белетристика того часу зверталася до порівняно нечисленної аудиторії читачів, які вимушено залишили батьківщину. Твори М. Брешко-Брешковського, Г. Гребенщикова, П. Краснова, В. Кримова, С. Мінцлова, А. Реннікова, О. Толстого, Є. Чирікова задовольняли потребу в легкому читанні, зачіпаючи при цьому важливі проблеми сучасності та орієнтуючись на

відомі жанрові моделі, що вже утвердилися в літературі, – сімейний роман-«хроніку», автобіографічний, шахрайський, психологічний романи і роман з ключем, документальний, оповідну утопію та «квазіутопію» тощо.

К.В. Хінкіладзе справедливо вважає белетристику російського Зарубіжжя 1920–1930-х років значущою сторінкою історії російської «серединної» літератури. Існуюча поруч із творами «високої» словесності, вона, не зробивши власне художніх відкриттів, по-своєму розуміла і тлумачила долю батьківщини, представляла власні проекти майбутнього, що містять надію на повернення вимушених емігрантів, зображувала побут і звичаї вигнанців... Белетристика того часу переважно розробляла традиційні романні форми, що входять до «жанрового канону» (М. Бахтін), а іноді прокладала шляхи і для «високої» літератури. Таким чином, авторка роботи чітко формулює місце й роль белетристики в літературному процесі тієї пори.

У рецензованій роботі, крім десяти романів, двох повістей і збірок оповідань, що вказані як об'єкт дослідження, виникають згадки про відомі твори російської літератури, з якими так чи інакше співвідносяться аналізовані твори. У дисертації можна знайти цілий ряд цікавих і точних спостережень над формами спадкування і творчої трансформації традицій оповідної прози в белетристиці російського Зарубіжжя. Але про них скільки-небудь докладно сказати у відгуку неможливо. Але можна відзначити, що це дослідження істотно розширило існуючі уявлення про літературу російського Зарубіжжя 20–30-х років, її динаміку, різноманіття і складності, які проявилися у творчій трансформації традицій класичної російської літератури.

Зрозуміло, я звернув увагу на деякі положення роботи, які потребують пояснень і уточнень; вони можуть послужити основою для дискусії, але не применшують значущості цього глибокого й цікавого дослідження. В цілому дисертація К.В. Хінкіладзе відрізняється чіткістю і послідовністю викладу матеріалу, переконливістю інтерпретації художніх текстів, аргументованістю більшості суджень, доказовістю висновків.

Робота і публікації в повній мірі відображають основні положення і результати дослідження. Дисертація «Белетристика російського зарубіжжя 1920-х – 1930-х

рр. в контексті традицій оповідної прози» відповідає «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання наукового співробітника» (Постанова Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року, № 567) зі змінами, внесеними згідно з постановою КМ № 656 від 19.08.2015 р., а її автор, Катерина Валеріївна Хінкіладзе, заслуговує присудження бажаного ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.02 – російська література.

Доктор філологічних наук,
професор

В.А. Гусєв

Вчений секретар ДНУ імені Олеся Гончара,
к. ф.-м. н., доцент

Т.В. Ходанен